

## ФОРМУВАННЯ ІСТОРИКО-МЕМОРІАЛЬНОГО НАРАТИВУ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

### В. І. Ільницький

*Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка;  
Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного  
vilnickiy@gmail.com  
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-4969-052X>*

### Р. Б. Царик

*Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка;  
tsarykroman@ukr.net  
ORCID <https://orcid.org/0009-0008-2925-6794>*

**Ключові слова:** політика пам'яті, російсько-українська війна, Український інститут національної пам'яті, усна історія, історико-меморіальний наратив.

Мета статті – розкрити формування в Україні історико-меморіального наративу сучасної російсько-української війни, який включає матеріали усної історії та науково-популярні видання. Методологія дослідження включає принципи історизму, науковості, авторської об'єктивності, а також загальнонаукові (аналіз, синтез, типологізація) та спеціально-історичні (історико-генетичний, історик-системний, історико-типологічний) методи. Наукова новизна: уперше досліджується формування в Україні історико-меморіального наративу сучасної російсько-української війни (2014–2024), який включає матеріали усної історії та науково-популярні видання. Висновки. Отже, увічнення пам'яті полеглих внаслідок агресії Росії проти України українських захисників здійснювалося на основі відповідних історичних наративів, запропонованих і поширюваних УІНП. Вони передбачали визнання учасників АТО продовжувачами української визвольної боротьби, спадкоємцями славетних традицій збройної боротьби українського народу проти окупантів. Таким чином воїни АТО були поставлені в один ряд з героями Армії УНР, Українських січових стрільців, Української Галицької армії, Української повстанської армії. При формуванні історично-меморіального наративу російсько-української війни особливе значення надавалося усній історії – записам свідчень учасників і жертв війни. У цій площині слід відзначити роботу УІНП та деяких академічних колективів (зокрема, Запорізького національного університету) щодо запису і видання свідчень українських вояків, волонтерів, очевидців війни. Серед них слід назвати п'ять книг проекту «Усна історія російсько-української війни (2014–2019)», а також видання «Дівчата зрізають коси», «Люди сірої зони», «Капелани. На службі Богу й Україні», «Волонтери: Сила небайдужих», «Воїни Дніпра...», «Без ротації», «Свідчення про війну...» тощо. Важливе значення для формування історико-меморіального наративу російсько-української війни мають документально-історичні книги українських військовослужбовців, волонтерів, журналістів.

---

## FORMATION OF THE HISTORICAL-MEMORIAL NARRATIVE OF THE MODERN RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

### V. I. Ilnytskyi

*Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University;  
Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy;*

### R. B. Tsaryk

*Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*

**Keywords:** politics of memory, Russo-Ukrainian War, Ukrainian Institute of National Remembrance, oral history, historical and memorial narrative.

The purpose of the research is to reveal the formation of a historical and memorial narrative of the modern Russo-Ukrainian War in Ukraine, which includes materials from oral history and popular science publications. The methodology of the research is based on the principles of historicism, scientificity, authorial objectivity, as well as general scientific (analysis, synthesis, typology) and special historical (historical and genetic, historian systemic, historical and typological) methods. The scientific novelty lies in the fact that the formation of a historical and memorial narrative of the modern Russo-Ukrainian War (2014–2024) has been studied in Ukraine for the first time, which includes materials from oral history and popular science publications. The Conclusions. Therefore, the UINP's developed and distributed historical narratives served as the foundation for the perpetuation of the memory of the Ukrainian defenders, who were killed as a result of Russia's war against Ukraine. They made it possible for the ATO members to be acknowledged as the heirs of the magnificent traditions of the Ukrainian liberation struggle against the occupiers and as the continuation of the Ukrainian Liberation War.

As a result, the ATO soldiers were compared to the heroes of the UNR Army, the Ukrainian Sich Riflemen, the Ukrainian Galician Army, and the Ukrainian Insurgent Army. Oral history - records of the recollections of war participants and victims — was given particular weight in the creation of the historical and memorial narrative of the Russo-Ukrainian War. The work of the UINP and some academic groups (in particular, Zaporizhzhia National University) on recording and publishing testimonies of the Ukrainian soldiers, volunteers, and eyewitnesses of the war are noteworthy in this regard. The following should be mentioned among them: five books of the project "Oral History of the Russo-Ukrainian War (2014–2019)", as well as the publications "Girls Cut Their Hair", "People of the Gray Zone", "Chaplains In the service of God and Ukraine", "Volunteers: The Power of the Indifferent", "Dnieper Warriors...", "Without Rotation", "Testimony of the War...", etc. The documentary and historical publications written by the Ukrainian journalists, the volunteers, and the service members are crucial to the development of the historical and memorial narrative of the Russo-Ukrainian War.

Політика пам'яті щодо подій і жертв російської агресії проти України була започаткована вже у 2014 р. Саме у цей час Український інститут національної пам'яті (далі – УІНП), який, відповідно до законодавства, є центральною установою щодо формування та реалізації політики пам'яті в Україні, започаткував низку кроків, спрямованих на збереження пам'яті про події в українському Криму, Донецькій і Луганській областях. Водночас активну участь у процесах збереження пам'яті про війну взяли наукові та освітні інституції, органи влади і місцевого самоврядування, громадські організації. Політика пам'яті про російсько-українську війну має низку важливих напрямів, одним з яких є формування відповідного історико-меморіального нарративу. Цей напрям передовсім включає видання і поширення «історій війни» – матеріалів усної історії, авторами яких є учасники і очевидці воєнних дій. Формування історико-меморіального нарративу сучасної російсько-української війни тісно пов'язане з іншими напрямками політики пам'яті, передовсім з пізнавально-інформаційною (просвітницькою-виховною) діяльністю, яка спирається, зокрема, на

кіно- і телепродукцію. Досвід формування історико-меморіального нарративу сучасної російсько-української війни охоплює вже майже десятирічний відтинок часу й потребує окремої рефлексії.

Ідейно-політичні, світоглядні, ціннісні засади політики пам'яті в незалежній Україні були об'єктом зацікавлень багатьох сучасних українських та зарубіжних учених. Серед останніх досліджень відзначимо працю О. Гончаренка про політику пам'яті президентів України Леоніда Кучми, Віктора Ющенка та Віктора Януковича<sup>1</sup>. Історикиня Алла Киридон проаналізувала становлення політики пам'яті в Україні упродовж 1991–2015 рр.<sup>2</sup> Дослідниця Ю. Литвиновська запропонувала періодизацію політики пам'яті в Україні<sup>3</sup>. Певні фактологічні, історіографічні та історіософські аспекти

<sup>1</sup> Гриценко О. А. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994 – 2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. К.: «К.І.С.», 2017. 1136 с.

<sup>2</sup> Киридон А. Політика пам'яті в Україні (1991–2015 рр.). *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2015. Вип. 15. С. 244–250.

<sup>3</sup> Литвиновська Ю. Етапи реалізації політики пам'яті в Україні (1991–2023 рр.). *Консенсус*. 2024. № 1. С. 92–104.

досліджуваної проблеми розкрито в аналітичній доповіді «Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України»<sup>4</sup>, аналітичній записці «Виклики національній політиці пам'яті в часи "гібридної війни"»<sup>5</sup>, монографії Алли Киридон<sup>6</sup>, статтях Ірини Похиленко<sup>7</sup>, Олександри Свйонтик, Романа Терещенка<sup>8</sup>, Святослава Ніколаєва<sup>9</sup>, Валерії Бурлакової<sup>10</sup>. Окремі аспекти проблеми представлені у працях Володимира Старки, Василя Ільницького, Миколи Галіва<sup>11</sup>, Олеси Куцької<sup>12</sup>, Віталія Тельвака<sup>13</sup>, Орести Карпенко<sup>14</sup>.

<sup>4</sup> Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналітична доповідь / Яблонський В. М., Лозовий В. С., Валевський О. Л., Здіорук С. І., Зубченко С. О. та ін. / за заг. ред. В. М. Яблонського. Київ: НІСД, 2019. 144 с.

<sup>5</sup> Виклики національній політиці пам'яті в часи "гібридної війни". Аналітична записка. (2015). URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/viklik-nacionalniy-politici-pamyati-v-chasi-gibridnoi-viyuni>

<sup>6</sup> Киридон А. Гетеротопії пам'яті. Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. К: Ніка-Центр, 2016. 320 с.

<sup>7</sup> Похиленко І. С. Тенденції актуалізації історичної пам'яті в контексті сучасної російсько-української війни. *Розумовські зустрічі: збірник наукових праць*. 2023. Вип. 10. С. 77–85.

<sup>8</sup> Свйонтик О., Терещенко Р. Діяльність Українського інституту національної пам'яті щодо збереження пам'яті про сучасну російсько-українську війну у 2014–2021 роках. *Новітня доба* / гол. ред. Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2024. Вип. 12. С. 18–32.

<sup>9</sup> Ніколаєв, С., Терещенко, Р. Діяльність Українського інституту національної пам'яті щодо збереження пам'яті про сучасну російсько-українську війну у 2022 р. *Наука і освіта України в умовах російсько-української війни: виклики та завдання в контексті національної безпеки. Том І*. Київ–Дрогобич–Львів–Переяслав–Ужгород–Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2023. 34–37.

<sup>10</sup> Бурлакова, В. Що таке пам'ятати: 17 фактів про вшанування пам'яті загиблих у російсько-українській війні. (2021). URL: [https://sensor.net/ua/resonance/3298318/scho\\_take\\_pamyataty\\_17\\_faktiv\\_pro\\_vshanuvannya\\_pamyati\\_zagyblyh\\_u\\_rosiyiskoukrayinskiyi\\_viyini](https://sensor.net/ua/resonance/3298318/scho_take_pamyataty_17_faktiv_pro_vshanuvannya_pamyati_zagyblyh_u_rosiyiskoukrayinskiyi_viyini)

<sup>11</sup> Ільницький В., Старка В., Галів М. Російська пропаганда як елемент підготовки до збройної агресії проти України. *Український історичний журнал*. 2022. Вип. 5. С. 43–55. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.043> ; Галів М., Ільницький В. Характер сучасної російсько-української війни (2014–2023): вітчизняний історіографічний дискурс. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: Історія*. 2023. Вип. 13/55. С. 47–73.

<sup>12</sup> Ільницький В., Куцька О. Періодизація російсько-української війни (2014–2022) в українському науковому дискурсі. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: Історія*. 2023. Вип. 13/55. С. 162–177.

<sup>13</sup> Ilnytskyi, V., & Telvak, V. Ukraine Under the Conditions of the Second Year of Existential War in Analysts' Reflections of the Warsaw Centre for Eastern Studies. *Skhidnoevropeyskyi Istorychnyi Visnyk East European Historical Bulletin*. 2024. Вип. 31. Pp. 218–237. doi: 10.24919/2519-058X.31.306344 [in English] ; Telvak, V. & Ilnytskyi, V. (). A Year of Existential War in Analytical Reflections of the Warsaw Centre for Eastern Studies. *Skhidnoevropeyskyi Istorychnyi Visnyk – East European Historical Bulletin*. 2023. Вип. 27. Pp. 249–258. DOI: 10.24919/2519-058X.27.281552 [in English]

<sup>14</sup> Галів М., Ільницький В., Карпенко О. Проблематика геноциду Росії щодо

**Мета статті** – розкрити формування в Україні історико-меморіального нарративу сучасної російсько-української війни, який включає матеріали усної історії та науково-популярні видання. Ми свідомо концентруємо свою увагу саме на цих аспектах, оскільки відповідна кіно- і телепродукція (відеоматеріали), яка транслює необхідні нарративи, потребує окремого аналізу.

Увічнення пам'яті полеглих внаслідок агресії Росії проти України українських захисників здійснювалося на основі відповідних історичних нарративів, запропонованих і поширюваних УІНП. Вони передбачали визнання учасників АТО/ООС, Сил оборони України продовжувачами української визвольної боротьби, спадкоємцями славетних традицій збройної боротьби українського народу проти окупантів. Таким чином сучасні українські захисники і захисниці, які брали участь в АТО/ООС, і зараз захищають України від російської агресії, цілком справедливо поставлені в один ряд з героями Армії УНР, Українських січових стрільців, Української Галицької армії, Української повстанської армії.

Особливе значення УІНП надавав *усній історії, записуючи свідчення учасників російсько-української війни*. Крім того, інститут сприяв виданню і популяризації праць інших авторів (учених, журналістів, письменників). 12 жовтня 2015 р. відбулася перша презентація книги, яка вийшла в рамках проекту «Усна історія російсько-української війни (2014–2015)». Як відомо, зміст книги склали інтерв'ю з українськими військовими ЗСУ, Національної гвардії України, працівниками Служби надзвичайних ситуацій, волонтерами. Ці опитування проводили студенти історичного факультету Запорізького національного університету, спілкуючись в основному з військовиками 79-ї та 55-ї бригад Збройних Сил України (далі – ЗСУ)<sup>15</sup>. Редактором видання став доцент Владислав Мороко. Запис свідчень і підготовка видання до друку тривали майже рік. Про книгу і роботу дослідників позитивно відгукнулася редакція сайту «Історична правда». У статті зазначалося, що в книзі зафіксовано розповіді понад 40 учасників війни, які були поділені на групи: спогади військовослужбовців ЗСУ, Нацгвардії, МНС, МВС і т.д. Як зазначив історик Олексій Штейнле, для кожної з груп опитаних довелося розробляти окремі опитувальники, щоб науковці згодом мали можливість співставити та

українців в українських засобах масової інформації (2022–2024). *Новітня доба* / гол. ред. Михайло Романюк. Львів, 2024. Вип. 12. С. 75–96.

<sup>15</sup> Усна історія російсько-української війни (2014–2015 роки) / за ред. В. Мороко. Випуск 1. Київ : К.І.С., 2015. 176 с.

осмислити ці джерела. Цей же історик наголосив, що надалі заплановано присвятити окремий випуск бійцям 55-ї артилерійської бригади, а також створити сайт, на якому розміщувати записані спогади<sup>16</sup>.

У 2016 р. УІНП спільно із Запорізьким національним університетом підготував другий випуск збірника «Усна історія російсько-української війни»<sup>17</sup>. Редакторами випуску були професор Г. Васильчук та доцент В. Мороко. Зазначений випуск був присвячений 55-й артилерійській бригаді, 19 бійців якої упродовж лютого-травня 2015 р. дали відповідні інтерв'ю. Один із них на час видання загинув у боях. Важливою складовою книги був підрозділ «Загиблі герої 55-ї бригади», який містив фотографії і біографічні довідки про 9 військовослужбовців, які віддали своє життя за Україну. Деякі з них нагороджені орденами і медалями<sup>18</sup>. Презентація цієї книги відбулася в агентстві «Укрінформ» 13 жовтня 2016 р. У ній взяв участь командир гармати 55-ї бригади Віталій Юзвенко<sup>19</sup>. У той самий час УІНП підготував збірник препринтів про історію Криму, підкреслюючи його давні історичні зв'язки з Україною та наводячи факти російської окупації українського півострова<sup>20</sup>.

На 2017 р. працівники УІНП розробили положення про проєкт «Усна історія АТО», удосконалили методичні рекомендації та програму опитування, записали 25 інтерв'ю українських захисників<sup>21</sup>. Знову ж спільно із науково-педагогічними працівниками Запорізького національного університету було підготовлено до друку і опубліковано третій випуск збірника спогадів «Усна історія російсько-української війни (2014–2016 роки)»<sup>22</sup>. Один із редакторів збірника В. Мороко назвав цю книгу квінтесенцією «коконної правди» людей, які щодня ризикують власним життям і здоров'ям у війні на

Донбасі<sup>23</sup>. Більшість опитаних становили десантники 25-ї бригади та артилеристи 55-ї бригади. Наклад книги склав 800 примірників.

У 2018 р. УІНП звернувся до Синодального управління військового духовенства УПЦ КП з проханням дозволити провести збір свідчень (запис спогадів) капеланів, які виконували душпастирські обов'язки в українському війську під час АТО. Протягом року працівники інституту записали 30 спогадів капеланів, причому не лише УПЦ КП, але й інших конфесій. До кінця грудня 2018 р. вдалося записати загалом 55 спогадів. Прийнято на зберігання понад 20 усних свідчень, записаних не працівниками УІНП<sup>24</sup>.

Розвиваючи подальшу співпрацю із Запорізьким національним університетом, УІНП підготував і видав спільними зусиллями 4-й випуск книги «Усна історія російсько-української війни (2014–2016 роки)»<sup>25</sup>. Цього разу книга охоплювала свідчення вояків українських добровольчих військових формувань: батальйонів «Донбас», «Айдар», полку «Азов», Добровольчого українського корпусу «Правий сектор». Книга містила всього 11 спогадів, однак вони були доволі об'ємними. Так, спогади вояка на ім'я Максим (прізвище не вказувалося) з полку «Азов» охопив майже 70 сторінок тексту. Щоправда, вони публікувалися без перекладу з російської на українську. Найбільш цікавою частиною спогадів стала розповідь про проведення полком «Азов» Широкинської наступальної операції 10 лютого 2015 р.<sup>26</sup>

Як відомо, результатом цієї операції стало звільнення с. Широкине та інших навколишніх сіл біля Маріуполя, що дало змогу забезпечити місто від російських артилерійських обстрілів. Відзначимо, що з нагоди 5-річчя цієї операції (у 2020 р.) командир 3-ї окремої штурмової бригади Андрій Білецький опублікував статтю, яка розкривала обставини проведення Широкинської операції<sup>27</sup>. Він назвав вояків полку «Азов», які найбільше відзначилися в проведенні операції, а деякі навіть пожертвували своїм життям заради побратимів (наприклад, боєць з позивним «Чемпіон» із Луганська, який у цьому бою прикривав свій взвод й загинув смертю хоробрих). А. Білецький

<sup>16</sup> Стартував проєкт усної історії про російсько-українську війну (2015). Історична правда. <https://www.istpravda.com.ua/short/2015/10/12/148615/>

<sup>17</sup> Усна історія російсько-української війни (2014–2016 роки) / за ред. Г. Васильчука, В. Мороко. Випуск 2. Київ : К.І.С., 2016. 464 с.

<sup>18</sup> Там само. С. 451–455.

<sup>19</sup> Усна історія російсько-української війни. Укрінформ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2096421-usna-istoria-rosijskokukrainskoi-vijni.html>

<sup>20</sup> Наш Крим: неросійські історії українського півострова. URL: <https://old.uinp.gov.ua/ebook/nash-krim-nerosiiski-istorii-ukrainskogo-pivostrova>

<sup>21</sup> Звіт УІНП за 2017 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-za-2017-rik>

<sup>22</sup> Усна історія російсько-української війни (2014–2016 роки) / за ред. В. Мільчева, В. Мороко. Випуск 3. Київ : К.І.С., 2017. 200 с.

<sup>23</sup> Там само. С. 9.

<sup>24</sup> Звіт УІНП за 2018 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/765>

<sup>25</sup> Усна історія російсько-української війни (2014–2017 роки) / за ред. В. Мороко. Випуск 4. Київ : К.І.С., 2018. 384 с.

<sup>26</sup> Там само. С. 67–134.

<sup>27</sup> Білецький А. Широкинська операція – день української перемоги. *Українська правда*. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/bileckyj/5e4137008138b/>

наголосив: перемоги забезпечують зростання морального духу вояків<sup>28</sup>.

Ще одним здобутком УІНП в реалізації проєкту «Усна історія АТО» стало видання книги «Дівчата зрізають коси»<sup>29</sup>. Книга містила спогади 25 жінок, які покинули мирне цивільне життя, вступили до лав українського війська, брали участь у російсько-українській війні, виконуючи функції снайперок, кулеметниць, медиків, мінометниць тощо. Серед них були спогади Юлії Матвієнко, Олени Білозерської, Вікторії Дворецької, Андріани Сусак, Ольги Сімонової, Олександри Осипенко, Тетяни Дунду-Кучерявої, Юлії Філіпович, Людмили Калініної, Валерії Бурлакової, Ірини Гаркавенко, Галини Клемпоуз, Катеорини Луцик, Оксани Якубової, Ольги Бенди, Яни Червоної, Юлії Паєвської, Ольги Нікішиної, Марини Валицької, Юлії Толопи, Ірини Цвілої, Маргарити Таїрян-Тимченко, Анастасії Цебринської, Діани Виноградової, Галини Євко. Відзначимо, що Юлія Паєвська (позивний «Тайра») на той час була волонтером-парамедиком в 61-у мобільному госпіталі ЗСУ. Як відомо, під час повномасштабного вторгнення вона потрапила до російського полону у березні 2022 р. під час боїв за Маріуполь, пройшла крізь катування і зневагу, повернулася додому в результаті обміну полонених<sup>30</sup>. Презентація книги «Дівчата зрізають коси» відбулася у грудні 2018 р. в приміщенні Національного музею літератури в Києві<sup>31</sup>. Наступного року навколо цієї книги було організовано дискусію на тему «Жінка у війську»<sup>32</sup>. У 2020 р. книгу було видано у перекладі на англійську мову<sup>33</sup>.

Свідчення про анексію Криму були зібрані та опубліковані за ініціативи УІНП у 2018 р. під назвою «Люди сірої зони. Свідки російської анексії

Криму»<sup>34</sup>. Авторами проєкту виступили журналістки Анна Андрієвська та Олена Халімон, присвятивши книгу «нашим нащадкам та усім, хто постраждав від російської агресії». Зауважимо, що А. Андрієвська – уродженка Криму, а волинянка О. Халімон була співзасновницею інформації агенції «Голос Криму». У книзі подано більше 50 свідчень, які спростовували твердження про те, що Крим було анексовано без пролиття крові та без опору з боку кримчан. Деякі свідчення розкривають жадливу правду про російську окупацію Криму, про методи роботи ФСБ, катування і вбивства інакодумців, про українськи налаштованих людей. З іншого боку, вражають спогади кримського активіста Данила Михайличенка, який розповів, що деякі учителі Української гімназії в Сімферополі відверто пишались тим, що працюватимуть на Росію, називаючи її «крятівницею кримчан»<sup>35</sup>. Презентації книги були проведені у Києві, Херсоні, Луцьку, Дніпрі. Крім того, у травні 2019 р. одна з авторок О. Халімон презентувала книгу в Берліні, беручи участь у заходах, організованих німецьким «Музеєм берлінської стіни»<sup>36</sup>.

Маючи на меті розробити доступне і популярне видання про російську агресію проти України, УІНП в 2019 р. видав брошуру «2014: початок російсько-української війни»<sup>37</sup>. Зміст брошури висвітлював такі аспекти: історичний контекст війни; передумови російсько-української війни, південь і Схід України – мішені російської агресії; особливості і основні події російсько-української війни (лютий – вересень 2014 р.); нормативно-правові акти України стосовно збройної агресії Російської Федерації; міжнародно-правові акти, ухвалені у відповідь на російську агресію проти України. У розділі «Особливості російсько-української війни» констатувалося, що Україна і світ мають справу з «гібридною війною» Росії проти нашої батьківщини. Водночас наголошувалося: «Спротив України агресії РФ у всіх її проявах – головна перепона для розширення російського імперіалізму у світі»<sup>38</sup>. Важливо, що у брошурі було розміщено QR-коди, за якими можна було знайти опубліковану УІНП книжкову продукцію,

<sup>28</sup> Там само.

<sup>29</sup> Дівчата зрізають коси. Книга спогадів / російсько-українська війна / Упоряд. Євгенія Подобна. УІНП. К.: Люта справа, 2018. 346 с.

<sup>30</sup> Андрейців І. 9 травня – пам'ять про дідуся: як онука ветерана Другої світової стала парамедиком в АТО. (2019). Українська правда. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2018/05/9/230783/>; Про звірства росіян мають розповідати ті, хто пройшов через полон. Інтерв'ю з парамедиком Тайрою. (2022). URL: <https://uatv.ua/uk/pro-zvirstva-rosiyan-mayut-rozpovidaty-ti-hto-projshov-cherez-polon-interv-yu-z-paramedykom-tajroju/>

<sup>31</sup> Презентація книги «Дівчата зрізають коси» у Києві. *Lit-centr*. URL: <https://litcentr.in.ua/news/2018-12-11-9444>

<sup>32</sup> Звіт УІНП за 2019 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-za-2019-rik>

<sup>33</sup> *Girls cutting their locks. A book of memories / the Russo-Ukrainian War / Yevgeniya Podobna, texts; Ukrainian Institute of National Remembrance, Luta Sprava Publishing, Kyiv, 2020. 344 p.*

<sup>34</sup> Люди «сірої зони». Свідки російської анексії Криму 2014 року / упоряд. та вступ Андрієвська А., Халімон О. Київ: К.І.С., 2018. 264 с.

<sup>35</sup> Там само. С. 62–63.

<sup>36</sup> Звіт УІНП за 2019 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-za-2019-rik>

<sup>37</sup> 2014: початок російсько-української війни. К.: УІНП, 41 с. URL: <file:///C:/Users/haliv/Downloads/z87js15670827504VGyk.pdf>

<sup>38</sup> Там само. С. 12.

присвячену проблематиці російсько-української війни (передовсім чотири випуски «Усної історії російсько-української війни», книги «Дівчата зрізають коси» та «Люди сірої зони...»).

Упродовж 2019 р. працівники УІНП записали спогади 35 військових капеланів та 3 службовців ЗСУ<sup>39</sup>. На основі цих матеріалів було підготовлено до друку та видано збірник спогадів «Капелани. На службі Богу й Україні» (упорядники Тетяна Ковтунович та Тетяна Привалко)<sup>40</sup>. У передмові наголошено, що понад 80 % капеланів української армії складають священники ПЦУ та УГКЦ. Серед 23-х духовнослужителів, спогади яких увійшли до книги, чотири священники (Павло Гончарук, Іван Ісайович, Юрій Казміренко, Василь Хімич) були удостоєні відзнаки о. Омеляна Ковча. У змісті можна знайти й спогади о. Андрія Зелінського, відомого священника УГКЦ, який отримав філософську освіту у США, богословську – в Італії, а також здобув фах політолога у Києво-Могилянській академії, опублікував книгу «Соняхи. Духовність під час війни». Він вів мову про психологічну, духовну стійкість українських воїнів, про їхню мотивацію, яка ґрунтується не так на ненависті до ворога, як на любові до рідної землі. Водночас у книзі наведено спогади двох черниць, зокрема сестри Симеони (Надія Довганюк) із УГКЦ, у якої брат загинув на війні у 2014 р. (разом з генералом Кульчицьким). Після цього вона цілеспрямовано присвятила своє життя служінню українським пораненим воїнам, працювала у військовому шпиталі в Дніпропетровській області. Крім того, у зазначеній книзі були розміщені спогади Сергія Путіліна, служителя Мусульманської релігійної громади «Милість» (м. Харків). Презентацію книги проведено на початку грудня 2019 р. у Київській богословській академії, а згодом у Луцьку<sup>41</sup>.

П'ятий випуск спогадів «Усна історія російсько-української війни» був виданий у 2019 р.<sup>42</sup> Цього разу опубліковано спогади учасників АТО і волонтерів, які мешкали у м. Енергодар Запорізької області. Книга містила спогади Катерини Стеценко, Андрія Перепілки, Надії Симоненко, Ольги Клобукової, Наталії Турлової, Михайла Гладкова, Миколи Звірика, Тетяни Ткачової, Руслана Кузнєцова, Олексія Ковалюка, Валентини Деркач,

Миколи Комендантова, Віктора Олександра, Івана Самойдюка, Андрія Петренчука, Валерія Скорих, Миколи Олійника, Володимира Круглякова. Цікаво те, що м. Енергодар вважалося проросійським, підтримувало під час виборів проросійської сили, зокрема Партію регіонів. Однак багато громадських активістів з початком російсько-української війни змінили свої погляди. Для прикладу, волонтер Валентина Деркач належала до т.зв. «Російського клубу», однак після 2014 р. брала активну участь у допомозі українським військовим<sup>43</sup>. Деякі аспекти діяльності 73-го морського центру спеціальних операцій у боротьбі з російськими окупантами привідкривалися у спогадах Валерія Скорих<sup>44</sup>. Цікаві спогади подав прикордонник Володимир Кругляков, який описав важкі бої за с. Маринівка на початковому етапі російсько-української війни<sup>45</sup>. Розвідник Руслан Кузнєцов розповів про діяльність 41-го розвідувального дивізіону під час боїв за Донецький аеропорт<sup>46</sup>.

У 2020 р. Міністерство у справах ветеранів виступило з ініціативою започаткувати Книгу пам'яті добровольців – захисників України. Було видано відповідний наказ, розроблено відповідне положення, в якому сказувалося що «Книга пам'яті добровольців...» видається Міністерством у справах ветеранів з метою увічнення пам'яті тих осіб, які перебували в складі добровольчих формувань, виступили на захист незалежності, територіальної цілісності, суверенітету України, загинули або пропали безвісти чи померли внаслідок поранень, каліцтв, захворювань, отриманих під час виконання бойових операцій. До книги передбачалося заносити прізвище, ім'я, по-батькові, дату народження, військове звання добровольців, назву добровольчого формування, у складі якого вони брали участь в АТО, а також дата загибелі (смерті). Занесення до книги має здійснюватися на підставі рішення спеціально створеної комісії, а подавати відповідні пропозиції мають родичі загиблих добровольців або командири військових підрозділів, в складі яких воювали полеглі українські добровольці<sup>47</sup>. Громадське обговорення щодо зазначеного положення було проведено 21 вересня – 5 жовтня 2020 р. Проте, за цей час,

<sup>39</sup> Звіт УІНП за 2019 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-za-2019-rik>

<sup>40</sup> Капелани. На службі Богу й Україні / Упоряд. Т. Ковтунович, Т. Привалко. К.: ФОРМ ГОНЧАРУК А. Б., 2019. 424 с.

<sup>41</sup> Звіт УІНП за 2019 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-za-2019-rik>

<sup>42</sup> Усна історія російсько-української війни (2014–2019 роки) / за ред. В. Мороко. Випуск 5. Київ : К.І.С., 2019. 432 с.

<sup>43</sup> Там само. С. 244–251.

<sup>44</sup> Там само. С. 347–374.

<sup>45</sup> Там само. С. 395–424.

<sup>46</sup> Там само. С. 215–229.

<sup>47</sup> Положення про Книгу пам'яті добровольців – захисників України, які загинули в боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України. URL: <https://mva.gov.ua/gromadskosti/category/193-consultations-with-the-public/konsultaciyi-z-gromadskistyuu>

на жаль, не надійшло жодної пропозиції щодо змісту положення.

Того ж року світ побачила книга «Волонтери: Сила небайдужих», упорядницею якої стала Наталка Позняк-Хоменко<sup>48</sup>. У книзі розміщено спогади 28 волонтерів, які у важкі роки російсько-української війни, нерідко ризикуючи життям, самовіддано допомагали як українській армії, так і цивільним громадянам України. Серед авторів спогадів були активістки Наталя Воронкова і Діана Макарова, котрі у лютому 2015 р. під час боїв за Дебальцеве, організували вивезення мирних мешканців міста з-під російських обстрілів<sup>49</sup>. Волонтер Віталій Дейнега, засновник фонду «Повернись живим», який співпрацював з 95-ю бригадою, згадував про закупівлю бронезилетів і теплові зорів для українських військових на чорному ринку<sup>50</sup>. Про свою благодійну діяльність розповів відомий волонтер і телеведучий Сергій Притула. Він зауважив: «Я трішки цікавлюся історією, але я не пам'ятаю прикладів за останні багато років, щоб громада, народ, в той момент, коли держава була на це не здатна, так стали горою за свою армію»<sup>51</sup>. Презентація книги Н. Позняк-Хоменко відбулася в ефірі «Українського радіо»<sup>52</sup>.

Записи спогадів учасників російської-української війни, які зберігалися в УІНП, стали в нагоді для підготовки і видання ще однієї книги: «Воїни Дніпра: цінності, мотивації, смисли» (упорядниця і авторка передмови Ірина Рева)<sup>53</sup>. У книзі наведено записані ще в 2017 р. спогади 11-ти мешканців м. Дніпро, які захищали Україну від російського агресора на початковому етапі війни. Більшість із них проходили службу у 25-й та 93-й бригадах ЗСУ: Артем Провалов, Максим Шевченко, Андрій Антонов, Віктор Байдачний, Віктор Шевченко, Андрій Макаров, Віктор Савченко, Дмитро Бойко, Анатолій Лебідєв, Василь Гула, Анатолій Родіонов. На думку упорядниці книги, засадничою цінністю героїв-захисників України, була справедливість і прагнення відновити її<sup>54</sup>.

У 2021 р. була підготовлена книга Наталії Позняк-Хоменко «Без ротації», яка побачила світ

<sup>48</sup> Волонтери: сила небайдужих / Наталка Позняк-Хоменко, автор і упорядник текстів. Тернопіль: Джура, 2020. 360 с.

<sup>49</sup> Там само. С. 126–165.

<sup>50</sup> Там само. С. 274–285.

<sup>51</sup> Там само. С. 291.

<sup>52</sup> Нова книга про волонтерський рух виходить до дня волонтера в Україні. (2020). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=c467p0pn8M4>

<sup>53</sup> Воїни Дніпра: цінності, мотивації, смисли / упорядк. та авт. передм. І. Рева; Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ : К.І.С., 2020. 358 с.

<sup>54</sup> Там само. С. 7.

у 2023 р<sup>55</sup>. У ній упорядниця текстів і авторка передмови розвіювала міфи російської пропаганди про те, що на Донбасі тривала громадянська війна з 2014 р. і мешканці цього регіону вирішили добровільно приєднатися до Росії. Н. Позняк-Хоменко збрала свідчення бійців ЗСУ, які народилися і виростили на Донбасі, однак виступили проти російської окупації і в лавах українського війська боролися за свободу і територіальну цілісність України. У книзі подано спогади 21 українського воїна з Донбасу: Олександра Проскуріна, Євгена Нікітенка, Петра Моругіна, Віталія Применка, Олени Мокренчук, Сослана Дзабахідзе, Дмитра Бабкіна, Олексія Челпанова, Пилипа Красношлика, Альони Ткаченко, Сергія Малиша, Андрія Земляного, Сергія Александріна, Даниса Малихіна, Євгена Жука, Руслана Сіліна, Олександра Кісілішина, Юрія Орченка, Тараса Попова, Олени Єрохіної. Ці герої, які до війни не мали військового досвіду, однак завжди вирізнялися активною громадянською позицією, пройшли бої під Іловайськом і Дебальцеве, Волновахою і Пісками. Своїми свідченнями вони доводять окупаційний характер війни на Донбасі, розкривають підступність операції російських спецслужб, відомою як «русская весна».

Накопичений матеріал дав змогу працівникам УІНП у березні 2021 р. використати матеріали проекту «Усна історія АТО» для створення онлайн-ресурсу «Архів усної історії». У цьому онлайн-архіві містилися спогади про Голодомор, український визвольний рух, події Другої світової війни, участь українців у війні в Афганістані, а також про сучасну російсько-українську війну. Презентація онлайн-ресурсу відбулася 31 березня 2021 р. Крім того, було зібрано ще 20 свідчень очевидців російської окупації Криму, у результаті чого в УІНП створено нову колекцію матеріалів усної історії під назвою «Крим. Окупація». Значну ініціативу проявили члени громадської організації «Науково-видавниче об'єднання “Дух і Літера”», які передали до УІНП 100 записів спогадів українських захисників і захисниць, які брали участь в російсько-українській війні<sup>56</sup>.

У 2023 р. працівники УІНП підготували і видали брошуру «Свідчення про війну. Чернігівська і Городнянська громади»<sup>57</sup>. У ній наведено фрагменти 25 свідчень осіб з Чернігівської та Городян-

<sup>55</sup> Без ротації / Наталка Позняк-Хоменко, автор і упорядник текстів; УІНП. Тернопіль: Джура, 2023. 224 с.

<sup>56</sup> Звіт УІНП за 2021 р. <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-za-2021-rik>

<sup>57</sup> Свідчення про війну. Чернігівська і Городнянська громади / Уклал. Тетяна Ковтунович. Чернігів, 2023. 36 с.

ської територіальних громад, які розповідають про російську окупацію 2022 року, оборону Чернігова, повсякденне життя населення на окупованій території, злочини російський військ тощо. Збірник було видано при підтримці посольства Нідерландів в Україні. Одночасно у тому ж році на сайті УІНП було розміщено 11 історій, які розповіли цивільні українці, що стали жертвами насилля з боку російських окупантів<sup>58</sup>. У цьому ж річичі видана книга доцента Херсонського державного університету Олександра Черемісіна «Літопис цивільного спротиву Херсона у вимірах повномасштабної агресії Росії проти України у 2022 році»<sup>59</sup>.

У 2022 р. працівники УІНП продовжували збір свідчень про російсько-українську війну. Зокрема було записано 40 інтерв'ю з людьми, які побували під тимчасовою російською окупацією на території Чернігівської області. У співпраці з Міністерством внутрішніх справ розпочато процес запису свідчень поліціантів і нацгвардійців, які зі зброєю в руках протистояли російським загарбникам. Проект отримав назву «Герої МВС»<sup>60</sup>.

Важливе значення для формування історико-меморіального нарративу російсько-української війни мають документально-історичні книги українських військовослужбовців, волонтерів, журналістів. Для прикладу, у 2017 р. було видано книгу морського піхотинця і добровольця батальйону «Дніпро» Романа Зіненка «Іловайський щоденник» про бої за Маріуполь і під Іловайськом<sup>61</sup>. Ця книга, що має характер хроніки, була перевидана у тому ж році литовською мовою. У 2021 р. побачила світ книга «72. Записки комбата», автором якої був колишній командир 1-го батальйону 72-ї механізованої бригади імені Чорних Запорозжців полковник Олександр Вдовиченко («Слов'янин») <sup>62</sup>. Відзначи-

<sup>58</sup> Звіт УІНП за 2023 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-za-2023-rik>

<sup>59</sup> Поліщук М. Літопис спротиву Херсона: вийшла книга, в якій зібрані реальні історії життя херсонців під час окупації. (2024). *Гривна*. URL: <https://grivna.ua/podii/litopis-sprotivuhersona:-vishla-kniga-v-yakiy-zibrani-realni-istoriyi-zhittya-hersonciv-pid-chas-okupaciyi>

<sup>60</sup> Звіт УІНП за 2022 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-za-2022-rik>

<sup>61</sup> Зіненко Р. Іловайський щоденник. Харків: Фоліо, 2017. 282 с.

<sup>62</sup> Вдовиченко О. 72. Записки комбата. Київ: Вид-во «Білка», 2021. 208 с.

мо й книги журналістки та волонтерки Ірини Вовк, особливо «Донецький аеропорт. Справжня історія» у двох частинах<sup>63</sup>, а також тритомних спогадів родин загиблих українських воїнів «На щиті». На сьогодні, науково-популярні, меморійні, усноїсторичні праці про російсько-українську війну, за нашими підрахунками, складають понад 60 позицій. До цього можна додати й десятки художніх творів (романів, повістей, збірок оповідань, збірок поезій) про війну, які також впливають на формування історичної пам'яті українського суспільства про війну.

Отже, увічнення пам'яті полеглих внаслідок агресії Росії проти України українських захисників здійснювалося на основі відповідних історичних нарративів, запропонованих і поширюваних УІНП. Вони передбачали визнання учасників АТО продовжувачами української визвольної боротьби, спадкоємцями славетних традицій збройної боротьби українського народу проти окупантів. Таким чином воїни АТО були поставлені в один ряд з героями Армії УНР, Українських січових стрільців, Української Галицької армії, Української повстанської армії. При формуванні історично-меморіального нарративу російсько-української війни особливе значення надавалося усній історії – записам свідчень учасників і жертв війни. У цій площині слід відзначити роботу УІНП та деяких академічних колективів (зокрема, Запорізького національного університету) щодо запису і видання свідчень українських вояків, волонтерів, очевидців війни. Серед них слід назвати п'ять книг проекту «Усна історія російсько-української війни (2014–2019)», а також видання «Дівчата зрізають коси», «Люди сірої зони», «Капелани. На службі Богу й Україні», «Волонтери: Сила небайдужих», «Воїни Дніпра...», «Без ротації», «Свідчення про війну...» тощо. Вагоме значення для формування історико-меморіального нарративу сучасної російсько-української війни мають документально-історичні, меморійні, хронікально-подієві книги українських військовослужбовців, волонтерів, журналістів.

<sup>63</sup> Вовк І. Донецький аеропорт. Справжня історія. Частина 1. Новий термінал. Харків: Фоліо, 2022. 416 с.; Вовк І. Донецький аеропорт. Справжня історія. Частина 2. Кіборги. Харків: Фоліо, 2022. 416 с.

## References

- 2014: *pochatok rosiisko-ukrainskoi viiny*. K.: UINP, 41 s. URL: <file:///C:/Users/haliv/Downloads/z87js15670827504VGyk.pdf>
- Andreitsiv I. 9 travnia – pamiat pro didusia: yak onuka veterana Druhoi svitovoi stala paramedykom v ATO. (2019). *Ukrainska pravda*. URL: <https://life.ppravda.com.ua/society/2018/05/9/230783/>
- Bez rotatsii / Natalka Pozniak-Khomenko, avtor i uporiadnyk tekstiv; UINP. Ternopil: Dzhura, 2023. 224 s.

- Biletskyi A. Shyrokynska operatsiia – den ukraïnskoï peremohy. *Ukrainska pravda*. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/bileckyj/5e4137008138b/>
- Burlakova, V. Shcho take pamiataty: 17 faktiv pro vshanutannia pamiaty zahyblykh u rosiïsko-ukraïnskii viini. (2021). URL: [https://censor.net/ua/resonance/3298318/scho\\_take\\_pamyaty\\_17\\_faktiv\\_pro\\_vshanutannya\\_pamyati\\_zagyblyh\\_u\\_rosiyiskoukrayinskiyi\\_viyini](https://censor.net/ua/resonance/3298318/scho_take_pamyaty_17_faktiv_pro_vshanutannya_pamyati_zagyblyh_u_rosiyiskoukrayinskiyi_viyini)
- Vdovychenko O. 72. *Zapysky kombata*. Kyiv: Vyd-vo «Bilka», 2021. 208 s.
- Vyklyky natsionalnii politytsi pamiaty v chasy “hibrydnoi viiny”. *Analychna zapyska*. (2015). URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/vikliki-nacionalniy-politicy-pamyati-v-chasi-gibrydnoi-viyni>
- Vovk I. *Donetskyi aeroport. Spravzhnia istoriia*. Chastyna 1. *Novyi terminal*. Kharkiv: Folio, 2022. 416 s.; Vovk I. *Donetskyi aeroport. Spravzhnia istoriia*. Chastyna 2. *Kiborhy*. Kharkiv: Folio, 2022. 416 s.
- Voïny Dnipra: tsinnosti, motyvatsii, smysly / uporiad. ta avt. peredm. I. Reva; Ukr. in-t nats. pamiaty. Kyiv : K.I.S., 2020. 358 s.
- Volontery: syla nebaïduzhykh / Natalka Pozniak-Khomenko, avtor i uporiadnyk tekstiv. Ternopil: Dzhura, 2020. 360 s.
- Haliv M., Ilnytskyi V., Karpenko O. *Problematyka henotsydu Rosii shchodo ukraïntsviv v ukraïnskykh zasobakh masovoi informatsii (2022–2024)*. *Novitnia doba / hol. red. Mykhailo Romaniuk*. Lviv. 2024. Vyp. 12. S. 75–96.
- Hrytsenko O. A. *Prezydenty i pamiat. Polityka pamiaty prezidentiv Ukraïny (1994 – 2014): pidhruntia, poslannia, realizatsiia, rezultaty*. K.: «K.I.S.», 2017. 1136 s.
- Divchata zrizaiut kosy. *Knyha spohadiv / rosiïsko-ukraïnska viina / Uporiad. Yevheniia Podobna*. UINP. K.: Liuta sprava, 2018. 346 s.
- Zvit UINP za 2017 r. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-za-2017-rik>
- Zvit UINP za 2018 r. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/765>
- Zvit UINP za 2019 r. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-za-2019-rik>
- Zvit UINP za 2019 r. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-za-2019-rik>
- Zvit UINP za 2019 r. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-za-2019-rik>
- Zvit UINP za 2019 r. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-za-2019-rik>
- Zvit UINP za 2021 r. <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-za-2021-rik>
- Zvit UINP za 2022 r. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-za-2022-rik>
- Zvit UINP za 2023 r. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-za-2023-rik>
- Zinenko R. *Ilovaïskyi shchodennyk*. Kharkiv: Folio, 2017. 282 s.
- Ilnytskyi V., Kutska O. *Periodyzatsiia rosiïsko-ukraïnskoï viiny (2014–2022) v ukraïnskomu naukovomu dyskursi. Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriia Istoriiia*. 2023. Vyp. 13/55. S. 162–177.
- Ilnytskyi V., Starka V., Haliv M. *Rosiïska propaganda yak element pidhotovky do zbroïnoi agresii proty Ukraïny. Ukraïnskyi istorychnyi zhurnal*. 2022. Vyp. 5. S. 43–55. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.043> ; Haliv M., Ilnytskyi V. *Karakter suchasnoi rosiïsko-ukraïnskoï viiny (2014–2023): vitchyznianyi istoriohrafichniy dyskurs. Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriia: Istoriiia*. 2023. Vyp. 13/55. S. 47–73.
- Kapelany. *Na sluzhbi Bohu y Ukraïni / Uporiad. T. Kovtunovych, T. Pryvalko*. K.: FOP Honcharuk A.B., 2019. 424 s.
- Kyrydon A. *Heterotopii pamiaty. Teoretyko-metodolohichni problemy studii pamiaty*. K: Nika-Tsentr, 2016. 320 s.
- Kyrydon A. *Polityka pamiaty v Ukraïni (1991–2015 rr.)*. *Ukraïna-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia: Istoriiia, mizhnarodni vidnosyny*. 2015. Vyp. 15. S. 244–250.
- Lytvynovska Yu. *Etapy realizatsii polityky pamiaty v Ukraïni (1991–2023 rr.)*. *Konsensus*. 2024. № 1. S. 92–104.
- Liudy «siroi zony». *Svidky rosiïskoï aneksii Krymu 2014 roku / uporiad. ta vstup Andriievska A., Khalimon O*. Kyiv : K.I.S., 2018. 264 s.
- Nash Krym: nerosiïski istorii ukraïnskoho pivostrova. URL: <https://old.uinp.gov.ua/ebook/nash-krim-nerosiïski-istorii-ukraïnskogo-pivostrova>
- Nikolaïev, S., Tereshchenko, R. *Diïalnist Ukraïnskoho instytutu natsionalnoi pamiaty shchodo zberezheniia pamiaty pro suchasnu rosiïsko-ukraïnsku viinu u 2022 r. Nauka i osvita Ukraïny v umovakh rosiïsko-ukraïnskoï viiny: vyklyky ta zavdannia v konteksti natsionalnoi bezpeky*. Tom I. Kyiv–Drohobych–Lviv–Pereiaslav–Uzhhorod–Zaporizhzhia: Vydavnychiy dim «Helvetyka», 2023. 34–37.
- Nova knyha pro volonterskyi rukh vykhodyt do dnia volontera v Ukraïni. (2020). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=c467p0pn8M4>
- Polityka istorychnoi pamiaty v konteksti natsionalnoi bezpeky Ukraïny: analychna dopovid / Yablonskyi V. M., Lozovyi V. S., Valevskyi O. L., Zdioruk S. I., Zubchenko S. O. ta in. / za zah. red. V. M. Yablonskoho. Kyiv: NISD, 2019. 144 s.

- Polishchuk M. Litopys sprotyvu Khersona: vyishla knyha, v yakii zibrani realni istorii zhyttia khersontsiv pid chas okupatsii. (2024). Hryvna. URL: <https://grivna.ua/podii/litopis-sprotivu-hersona:-viyshla-kniga-v-yakiy-zibrani-realni-istoriyi-zhittya-hersonciv-pid-chas-okupaciyi>
- Polozhennia pro Knyhu pamiaty dobrovoltsiv – zakhysnykiv Ukrainy, yakii zahynuly v borotbi za nezalezhnist, suverenitet i terytorialnu tsilisnist Ukrainy. URL: <https://mva.gov.ua/gromadskosti/category/193-consultations-with-the-public/konsultaciyi-z-gromadskisty>
- Pokhylenko I. S. Tendentsii aktualizatsii istorychnoi pamiaty v konteksti suchasnoi rosiisko-ukrainskoi viiny. Rozumovski zustrichi: zbirnyk naukovykh prats. 2023. Vyp. 10. S. 77–85.
- Prezentatsiia knyhy «Divchata zrizaiut kosy» u Kyievi. Litcentr. URL: <https://litcentr.in.ua/news/2018-12-11-9444>
- Pro zvirstva rosiian maiut rozpovidaty ti, khto proishov cherez polon. Interviu z paramedykom Tairoi. (2022). URL: <https://uatv.ua/uk/pro-zvirstva-rosiyan-mayut-rozpovidaty-ti-hto-projshov-cherez-polon-interv-yu-z-paramedykom-tajroyu/>
- Svidchennia pro viinu. Chernihivska i Horodnianska hromady / Uklal. Tetiana Kovtunovych. Chernihiv, 2023. 36 s.
- Sviontyk O., Tereshchenko R. Diialnist Ukrainskoho instytutu natsionalnoi pamiaty shchodo zberezhenia pamiaty pro suchasnu rosiisko-ukrainsku viinu u 2014–2021 rokakh. Novitnia doba / hol. red. Mykhailo Romaniuk; NAN Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha. Lviv, 2024. Vyp. 12. S. 18–32.
- Startuvav proekt usnoi istorii pro rosiisko-ukrainsku viinu (2015). Istorychna pravda. <https://www.istpravda.com.ua/short/2015/10/12/148615/>
- Usna istoriia rosiisko-ukrainskoi viiny (2014–2015 roky) / za red. V. Moroko. Vypusk 1. Kyiv : K.I.S., 2015. 176 s.
- Usna istoriia rosiisko-ukrainskoi viiny (2014–2016 roky) / za red. H. Vasylchuka, V. Moroko. Vypusk 2. Kyiv : K.I.S., 2016. 464 s.
- Usna istoriia rosiisko-ukrainskoi viiny (2014–2016 roky) / za red. V. Milcheva, V. Moroko. Vypusk 3. Kyiv : K.I.S., 2017. 200 s.
- Usna istoriia rosiisko-ukrainskoi viiny (2014–2017 roky) / za red. V. Moroko. Vypusk 4. Kyiv : K.I.S., 2018. 384 s.
- Usna istoriia rosiisko-ukrainskoi viiny (2014–2019 roky) / za red. V. Moroko. Vypusk 5. Kyiv : K.I.S., 2019. 432 s.
- Usna istoriia rosiisko-ukrainskoi viiny. Ukrinform. <https://www.ukrinform.ua/rubric-preshall/2096421-usna-istoria-rosijskoukrainskoi-vijni.html>
- Girls cutting their locks. A book of memories / the Russo-Ukrainian War / Yevgeniya Podobna, texts; Ukrainian Institute of National Remembrance, Luta Sprava Publishing, Kyiv, 2020. 344 p.
- Ilnytskyi, V., & Telvak, V. Ukraine Under the Conditions of the Second Year of Existential War in Analysts Reflections of the Warsaw Centre for Eastern Studies. *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk East European Historical Bulletin*. 2024. Vyp. 31. Pp. 218–237. doi: 10.24919/2519-058X.31.306344 [in English] ;
- Telvak, V. & Ilnytskyi, V. A Year of Existential War in Analytical Reflections of the Warsaw Centre for Eastern Studies. *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk – East European Historical Bulletin*. 2023. Vyp. 27. Pp. 249–258. DOI: 10.24919/2519-058X.27.281552 [in English]